

Een olifant is geen hond

Redeneren op grond van tegenstellingen in een juridisch discussieperspectief

Henrike Jansen

In deze bijdrage laat ik zien wat een argumentatietheoretisch perspectief bijdraagt aan de beoordeling van redeneren op grond van tegenstellingen in een juridische context. In de rechtstheorie wordt redeneren op grond van tegenstellingen bestudeerd vanuit een logische invalshoek, waardoor de beoordeling van een dergelijke redeneerwijze zich uitsluitend richt op de deugdelijkheid van de logische gevolgtrekking en daardoor op de deugdelijkheid van het geïnterpreteerde logische verband tussen het antecedens en het consequens van de rechtsregel. Door redeneren op grond van tegenstellingen in een discussieperspectief te plaatsen, kunnen meer beoordelingsmogelijkheden onderscheiden worden en kan de beoordelingsnorm die de rechtstheorie verschaft bovendien nauwkeuriger omschreven worden.

1 Inleiding

Mag uit een bordje op de deur dat honden verbiedt binnen te komen, worden afgeleid dat een olifant wel naar binnen mag? Degene die deze vraag met ‘ja’ beantwoordt, redeneert op grond van tegenstellingen. De regel *als p, dan q* wordt dan omgekeerd tot de regel *als niet-p, dan niet-q*. In het recht is dit een beruchte redeneerwijze, die bekend staat onder de naam ‘*a contrario*-redenering’. Met deze argumentatiewijze wordt uit de wet door ‘omkering’ van een rechtsregel afgeleid wat voor ‘de niet-geregelde gevallen’ geldt.¹ Men gaat er dan van uit dat de expliciet gestelde regel tegelijkertijd een impliciete regel bevat, die aan alle gevallen die niet in de rechtsfeitomschrijving van de regel genoemd zijn het tegengestelde rechtsgevolg toekent. Een rechtstheoreticus uit 1869 omschrijft de *a contrario*-redenering als volgt:

Soms kan [...] bij tegenstelling uit eene bepaling worden afgeleid, wat naar des wetgevers bedoeling omtrent een ander punt als regt moet gelden [...]. (Diephuis, 1869, p. 115)

Het zal duidelijk zijn dat deze manier van redeneren niet zomaar overtuigt. Sterker nog, wie zomaar een regel *als p, dan q* omdraait, begaat de drogreden van de ontkenning van het antecedens (Van Eemeren & Grootendorst, 1992). Dat is anders wanneer de regel kan worden opgevat als een regel waarvan het rechtsgevolg bij uitsluiting voor het in de rechtsfeitomschrijving genoemde geval geldt. In logische terminologie: de regel *als p, dan q* moet kunnen worden opgevat als een regel waarvan de rechtsfeitomschrijving zowel een noodzakelijke als een voldoende voorwaarde is voor het intreden van het rechtsgevolg. De regel wordt dan geïnterpreteerd als een materiële equivalentie: *altijd en alleen als p, dan q*. Voor redeneren op grond van tegenstellingen wordt in de rechtstheorie dan ook de volgende deugdelijkheidsnorm aangelegd: er moeten aanwijzingen zijn dat de wetgever het rechtsgevolg uit de desbetreffende regel *alleen*

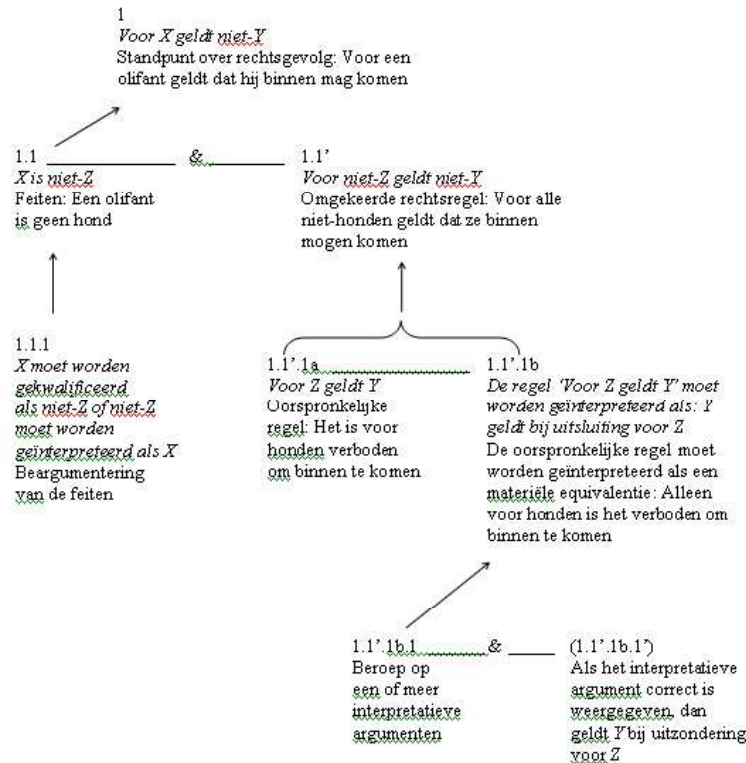
aan deze rechtsfeitomschrijving heeft willen verbinden. Een dergelijke interpretatie van een rechtsregel is evenwel zelden aannemelijk, en de *a contrario*-redenering heeft in het recht daardoor een beruchte status. In zijn conclusie bij een arrest uit april 2002 schrijft Advocaat-Generaal Huydekoper:²

Het middel [de argumentatie van degene die in cassatie is gegaan, HJ] verdedigt [...] een regel van de omgekeerde strekking [...].[...] Daarmee bepleit het [...] dus een lezing à contrario [...]. Ik veroorloof mij de opmerking dat die benadering vaker onjuist blijkt te zijn, dan juist. (HR 5-4-02/NJ 2002, 366)

In deze bijdrage zal ik een analyse- en beoordelingsmodel presenteren voor redeneren op grond van tegenstellingen dat uitgebreider is dan het logische instrumentarium dat de rechtstheorie verschaft en dat dus meer beoordelingsmogelijkheden biedt. Mijn model is georiënteerd op de functie die de *a contrario*-redenering vervult in een juridische discussiecontext.³ In deze discussiecontext wordt een regel namelijk omgekeerd met het doel tot een rechtsgevolg te kunnen beslissen voor het concrete geval. In deze context liggen verschillende vooronderstellingen aan redeneren op grond van tegenstellingen ten grondslag, waarvan de interpretatie van de omgekeerde regel als een regel die een uitzonderingsgeval regelt er slechts één is. Het model bestaat uit een reconstructie van de hoofd-, sub- en subsubargumentatie die een *a contrario*-redenering vooronderstelt. Ik zal het model demonstreren aan de hand van een uitspraak van de Hoge Raad, het Leesportefeuille-arrest uit 1952.

2 Een reconstructiemodel

Het interpreteren van een rechtsregel gebeurt altijd met het oog op het toepassen van de regel op bepaalde concrete feiten, opdat aan deze feiten een rechtsgevolg kan worden toegekend. Ook toepassing van een *a contrario* geïnterpreteerde regel geschiedt met dat doel. Wanneer uit de regel ‘Verboden voor honden binnen te komen’ de tegengestelde regel ‘Alle niet-honden mogen wel binnen komen’ wordt afgeleid, dan heeft die omkering in het concrete geval tot doel de olifant toegang te verlenen. In de gevallen dat een bepaalde – al dan niet *a contrario* geïnterpreteerde – regel wordt toegepast op bepaalde feiten, luidt het standpunt dan ook dat aan het concrete geval een bepaald rechtsgevolg kan worden toegekend. De twee grondslagen waarop dit standpunt berust, een beroep op de feiten en een beroep op de regel, vormen de hoofdargumenten voor dit standpunt. Beide hoofdargumenten kunnen in een juridisch proces in twijfel worden getrokken. Ten eerste kan worden betwijfeld of de concrete feiten wel overeenkomen met de feiten uit de omgekeerde regel. Ten tweede kan worden betwijfeld of de omgekeerde regel wel een regel van geldend recht is. Wanneer deze hoofdargumenten in reactie of in anticipatie op kritiek nader worden beargumenteerd, levert dat bepaalde sub- en subsubargumentatie op, zoals argumentatie waarin de kwalificatie van de feiten wordt beargumenteerd en argumentatie waarin de interpretatie van de rechtsregel wordt verdedigd. In mijn reconstructiemodel zijn deze anticipaties op kritiek geëxpliciteerd. Het model ziet er als volgt uit:

Figuur 1 De reconstructie van redeneren op grond van tegenstellingen in het recht.

In dit model wordt de terminologie gebruikt van het argumentatieschema van de ken-tekenrelatie, omdat dit schema aan de hoofdargumentatie ten grondslag ligt.⁴ De formulering van de oorspronkelijke regel – de in de wet geformuleerde regel zoals hij luidt voordat hij wordt omgekeerd – vormt daarbij het uitgangspunt. Deze regel luidt *Voor Z geldt Y*, waarbij Z staat voor de in de regel genoemde feiten – de rechtsfeitomschrijving (*honden*) – en Y voor de in de regel genoemde rechtsgevolgbepaling (*verboden binnen te komen*). De hoofdredenering berust op de omgekeerde regel, die tegengesteld is aan deze oorspronkelijke regel: *Voor niet-Z geldt niet-Y* (*Alle niet-honden mogen wel binnen komen*). In dit model staat X voor de concrete feiten die zich in het concrete geval hebben voorgedaan (*olifant*). Zo kom ik aan een standpunt dat *Voor X geldt niet-Y* luidt, waarbij X staat voor de concrete feiten en *niet-Y* voor het rechtsgevolg uit de omgekeerde regel (*Voor de olifant geldt dat hij wel naar binnen mag*).

De ondersteuning van het beroep op de feiten (argument 1.1.1) bestaat uit interpretatieve of andere argumenten waarmee de concrete feiten als het rechtsfeit kunnen worden gekwalificeerd of waarmee het rechtsfeit als de concrete feiten kan worden geïnterpreteerd. De ondersteuning van het beroep op de omgekeerde regel bestaat uit argumentatie waarin de oorspronkelijke regel wordt opgevat als een regel die een uit-

zonderingsgeval regelt (*Alleen voor honden geldt het verbod om naar binnen te mogen*). Ik analyseer deze argumentatie als een nevenschikking van twee argumenten, waarvan het eerste argument de wettelijke regel weergeeft (1.1'.1a) en het tweede de interpretatie van deze regel als een regel waarin het rechtsgevolg bij uitsluiting aan de rechtsfeitomschrijving is toegekend (1.1'.1b). De subsubargumentatie, ten slotte, bestaat uit een ondersteuning van het argument waarin de expliciet wettelijke regel is geïnterpreteerd als een regel die een geval regelt waarop het rechtsgevolg bij uitsluiting van toepassing is. Volgens de rechtstheorie zijn dit argumenten waarmee de bedoeling van de wetgever aannemelijk kan worden gemaakt, zoals een beroep op de formulering van de regel, het doel van de regel en het wettelijke systeem waarbinnen deze regel functioneert.⁵

3 De leesportefeuille en het auteursrecht

In de Leesportefeuille-zaak die ik in dit artikel zal analyseren, draait het om de vraag of uit artikel 12 lid 1 sub 2 mag worden afgeleid dat het opnemen van tijdschriften in een leesportefeuille openbaar maken is. Artikel 12 lid 1 sub 2 luidt als volgt:

(Onder de openbaarmaking van een werk van letterkunde, wetenschap of kunst wordt mede verstaan:)

2°: de verbreiding van het geheel of een gedeelte van het werk of van eene vereenvoudiging daarvan, zoolang het niet in druk verschenen is.

De Leesportefeuille-zaak draait om een geschil tussen leesportefeuille-exploitant Favoriet en uitgever De Spaarnestad. Favoriet heeft de Libelle en de Panorama opgenomen in zijn leesportefeuille, ondanks een uitdrukkelijk verbod daartoe op de voorpagina's van de tijdschriften. Als de handeling van Favoriet kan worden gekwalificeerd als openbaarmaking, dan heeft hij inbreuk gemaakt op het auteursrecht van De Spaarnestad – de uitgever van beide tijdschriften – en kan deze schadevergoeding vorderen. Op grond van artikel 1 van de Auteurswet is het recht tot openbaarmaking namelijk voorbehouden aan de auteursrechthebbende, de uitgever in dit geval. Als de handeling van Favoriet niet als openbaarmaking gekwalificeerd kan worden, dan is zijn handeling gewoon rechtmatig en is er geen grondslag voor de vordering van De Spaarnestad.

In de Leesportefeuille-zaak wordt in alledrie de rechterlijke instanties met een *a contrario*-redenering bepaald dat er niet is openbaargemaakt. Zowel de Rechtbank als het Hof en de Hoge Raad leiden uit de formulering van artikel 12 lid 1 sub 2 van de Auteurswet de omgekeerde regel af dat de verbreiding van een geheel of een gedeelte van het werk *geen* openbaar maken is, wanneer het werk *wel* in druk verschenen is. Door de Rechtbank en het Hof wordt deze op tegenstellingen gebaseerde redenering nog gebruikt als een argument ten overvloede; de Hoge Raad laat haar beslissing er echter volledig op steunen, zonder deze evenwel te motiveren. Hij suggereert dat het vanzelf duidelijk is dat het tweede sublid van artikel 12 lid 1 deze betekenis heeft:

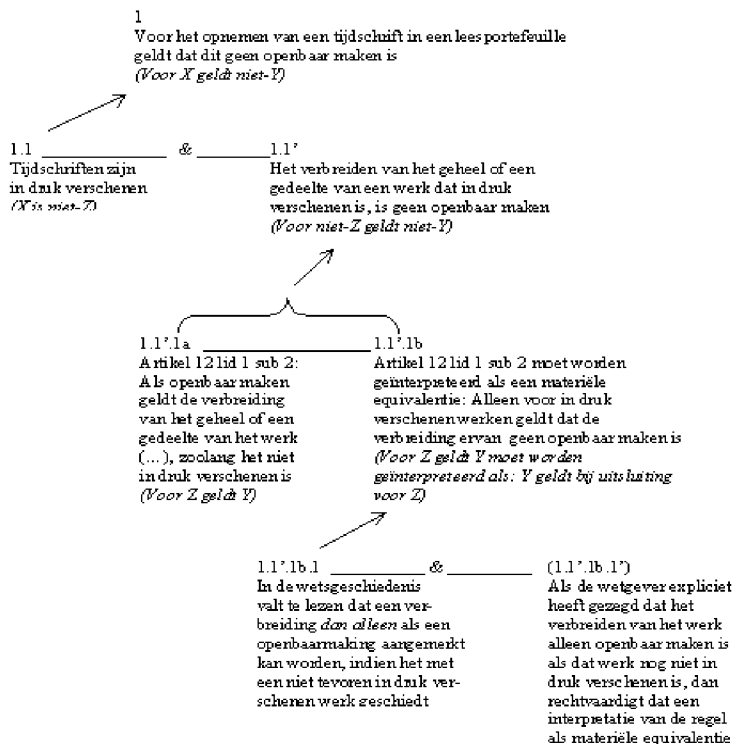
[...] dat *uit* het bij art. 12 1e lid aanhef en onder 2e Auteurswet 1912 bepaalde *volgt* dat het opnemen, of doen opnemen, in een leesportefeuille van in druk verschenen uitgaven niet als openbaar maken in den zin dier wet is aan te merken. (HR 25-1-52/*NJ* 1952, 95) [Mijn cursivering, HJ]

Hoewel de Hoge Raad zelf niet motiveert, is een motivering wel te vinden in de conclusie van Advocaat-Generaal Eggens. In zijn argumentatie doet Eggens een beroep op de wetsgeschiedenis. De regel die wordt uitgedrukt in dit tweede sublid heeft namelijk

betrekking op de gevallen waarin een schrijver zijn manuscript bijvoorbeeld in kleine kring laat circuleren. Het doel van het tweede sublid is te verhinderen dat iemand uit die kleine kring de inhoud naar buiten brengt zonder toestemming van de auteur. De frase ‘zoolang het niet in druk verschenen is’ is pas toegevoegd nadat de Kamer had opgemerkt dat zonder een dergelijke toevoeging ook het uitlenen van boeken door bibliotheken openbaar maken zou zijn (Cohen Jehoram, 1961; Pfeffer, 1973; Spoor, 1976). In het Regeringsantwoord valt daarover te lezen dat:

Dit verbreiden zal intusschen *dan alleen* als eene openbaarmaking aangemerkt kunnen worden, indien het met een niet tevoren in druk verschenen werk geschiedt. Het lid is op dien grond aangevuld en verduidelijkt, n.l. door toevoeging van de woorden: ‘zoolang het niet in druk verschenen is’. [Mijn cursivering, HJ]

Voor het gemak neem ik aan dat de Hoge Raad impliciet de motivering van de advocaat-generaal heeft overgenomen. De uitspraak van de Hoge Raad kan dan als volgt in termen van het reconstructiemodel worden weergegeven:

Figuur 2 De reconstructie van de uitspraak van de Hoge Raad in het Leesportefeuille-arrest.

De uitspraak van de Hoge Raad maakte een stroom aan reacties los. Hierna zal ik enkele van deze reacties bespreken en laten zien hoe ze in termen van het reconstructie-model beschreven kunnen worden.

4 Kritiek op het Leesportefeuille-arrest

Zoals in de inleiding is beschreven, houdt de ‘rechtstheoretische’ norm voor de beoordeling van de *a contrario*-redenering in dat moet worden beoordeeld of het aangevoerde interpretatieve argument een interpretatie van de regel als materiële equivalentie rechtvaardigt. Uit het door mij opgestelde reconstructiemodel kan worden afgeleid dat de beoordelingsnorm die volgens de rechtstheorie een rol speelt bij de beoordeling van de *a contrario*-redenering, kan worden gespecificeerd in twee soorten kritiek. In de eerste plaats kan de interpretatie van de regel als uitzonderingsregel worden gekritiseerd – in de Leesportefeuille-zaak door het in twijfel trekken van de propositionele deugdelijkheid van het wetshistorische argument (1.1’.1b.1). In de tweede plaats kunnen de relevantie of de voldoendeheid van dit argument worden gekritiseerd door het verzwegen argument (1.1’.1b.1’) in twijfel te trekken. In de Leesportefeuille-zaak heb ik geen kritiek op de weergave van de wetschiedenis gevonden. Kritiek was er wel op de rechtvaardigingspotentie van dit argument, dus op het verzwegen argument, dat luidt: ‘Als de wetgever expliciet heeft gezegd dat het verbreiden van het werk alleen dan openbaar maken is als dat werk nog niet in druk verschenen is, dan rechtvaardigt dat een interpretatie van de regel als materiële equivalentie’. Zo valt Cohen Jehoram (1961) het verzwegen argument aan door een tegenargument te geven bij het beroep op de wetsgeschiedenis. Hij vindt de redenering van de Hoge Raad ‘volstrekt niet dwingend’ vanwege de *formulering* van de aanhef van lid 1 van artikel 12. Artikel 12 lid 1 bevat namelijk drie subleden, die worden ingeleid door een volzin die de in deze subleden genoemde situaties aankondigt als gevallen die *mede* deel uitmaken van ‘openbaar maken’:

[...] in art. 12 [worden] slechts enkele wijzen van openbaarmaking genoemd [...], hetgeen de wetgever bewust heeft aangeduid met de woorden ‘onder de openbaarmaking ... wordt *mede* verstaan’ (volgen drie voorbeelden).

Kennelijk wordt hier bedoeld: het woord ‘mede’ geeft aan dat de wetgever de gevallen van openbaarmaking niet limitatief opsomt, en daarom kan niet worden geconcludeerd dat er niet openbaar wordt gemaakt als aan één van deze voorwaarden niet is voldaan. In logische terminologie: een interpretatie van de rechtsregel als materiële equivalentie is niet gerechtvaardigd, omdat de wetgever de rechtsgevolgbepaling openbaar maken niet aan een uitdrukkelijk gelimiteerde rechtsfeitomschrijving heeft verbonden.

Mijn model maakt duidelijk dat naast kritiek op de interpretatie van de rechtsregel als materiële equivalentie, er vele andere mogelijkheden van kritiek zijn. Alle elementen van het model kunnen immers in twijfel getrokken worden.⁶ Ook dit kan worden gedemonstreerd met de Leesportefeuille-zaak. Zo valt De Spaarnestad in cassatie niet de *a contrario*-redenering aan, wat niet zo verwonderlijk is nadat zowel de Rechtbank als het Hof hier een beroep op deden. Wat hij wel doet, is de kwalificatie van de feiten in twijfel trekken (argument 1.1). Hij bestrijdt dat de desbetreffende tijdschriften kunnen worden gekwalificeerd als ‘in druk verschenen’. Natuurlijk moet hij erkennen dat de bladen wel al gedrukt en verspreid zijn. Aan de zinsnede ‘zolang het niet in druk verschenen is’ moet zijns inziens echter een speciale betekenis worden toege-

kend, namelijk: zolang het werk niet voor het publiek beschikbaar is gesteld *waartoe de verspreiding zich richt*. Ik citeer:

[...] welke laatste zinsnede [zolang het niet in druk verschenen is, HJ] in dit verband naar aard en strekking der Auteurswet betekent: zolang het niet in druk verschenen is en niet voor het gehele publiek algemeen verkrijgbaar gesteld is, althans niet voor dat deel van het publiek, tot hetwelk de verbreiding zich richt, althans: zolang het niet in druk verschenen is en niet voor het publiek verkrijgbaar gesteld is in de exploitatievorm waarin de verbreiding zich vertoont [...].

Met andere woorden: de bladen zijn wel openbaar gemaakt voor het publiek dat losse nummers koopt, maar niet voor het publiek dat zich op een leesportefeuille abonneert. Dat betekent dat de bladen slechts ‘beperkt’ openbaar zijn gemaakt en dat de handeling van Favoriet moet worden aangemerkt als een ‘verdere’ openbaarmaking.⁷

Omdat het model is georiënteerd op de discussiesituatie waarin een regel wordt *toegepast*, kan kritiek ook betrekking hebben op de *keuze* om de op grond van tegenstellingen afgeleide regel toe te passen in plaats van een andere regel. Zo kritiseert Hirsch Ballin (1955) de keuze voor toepassing van artikel 12 lid 1 sub 2 op grond van het onwenselijke gevolg dat dit met zich mee zou brengen. Hij acht het onwenselijk dat de auteursrechthebbende tegen zijn wil zou moeten toestaan dat het aantal kopers van losse bladen vermindert wanneer de potentiële kopers de bladen al in de leesportefeuille kunnen lezen:

Noch de bewoording, noch de strekking (...) der auteurswet nopen tot de m.i. onbevredigende conclusie, dat de auteursrechthebbende zulks [dat het aantal kopers van losse bladen terugloopt, HJ] tegen zijn wil in zou moeten gedogen. (Hirsch Ballin, 1955, p. 719)

Hirsch Ballin (1955) noemt evenwel ook geen andere regel, die volgens hem wél kan worden toegepast. In zijn optiek zwijgt de wet dus over deze concrete casus. En wanneer de wet zwijgt, moet via andere overwegingen een oordeel gevormd worden over de zaak. Voor Hirsch Ballin (1955) bestaan deze andere overwegingen in dit geval uit een andere redenering op grond van tegenstellingen: “(...) en matière de droits d’auteur ... tout ce qui n’est pas autorisé est interdit” (p. 720). Oftewel: elk recht dat een auteur niet expliciet wordt onthouden, is een recht dat hij heeft. Op grond hiervan komt Hirsch Ballin (1955) tot de conclusie dat De Spaarnestad zijn auteursrecht wel kan uitoefenen ten opzichte van de Favoriet.

5 Conclusie

Ik heb proberen aan te tonen dat het beoordelen van redeneren op grond van tegenstellingen uit meer elementen bestaat dan enkel het in twijfel trekken van de logische status van de omgekeerde regel, zoals de rechtstheorie voorstelt. Ik heb dat gedemonstreerd door redeneren op grond van tegenstellingen in een functionele context te plaatsen, waarin de omgekeerde regel wordt toegepast op concrete feiten. In deze context kunnen naast de interpretatie van de omgekeerde regel bijvoorbeeld ook de bear- gumentering van de gekwalificeerde feiten en de keuze voor de toepassing van de ge- bruikte regel worden beoordeeld.⁸ Naast het feit dat mijn model meer beoordelings- mogelijkheden biedt, geeft het ook een specificatie van de beoordelingsnorm die de rechtstheorie hanteert voor de beoordeling van redeneren op grond van tegenstellingen, doordat het laat zien dat zowel de houdbaarheid van het interpretatieve argument als de

rechtsvaardigingspotentie ervan ter discussie kunnen worden gesteld. Het model biedt partijen in een juridische discussie zo een uitgebreidere methode om op een *a contrario*-redenering te reageren of te anticiperen op kritiek op de eigen *a contrario*-redenering.

Noten

1. In de rechtstheorie is *als p, dan q* een gebruikelijke formeellogische weergave van een rechtsregel, waarbij *p* staat voor de rechtsfeitomschrijving (hond) en *q* voor het rechtsgevolg (verboden binnen te komen).
2. In een conclusie geeft de advocaat-generaal zijn mening over een rechtsvraag die in een cassatiezaak aan de Hoge Raad is voorgelegd.
3. Mijn werkwijze is gebaseerd op de pragma-dialectische argumentatietheorie. Voor een uiteenzetting van de pragma-dialectische uitgangspunten verwijs ik naar Van Eemeren & Grootendorst (2000).
4. Op dezelfde wijze reconstrueert Kloosterhuis (2002) de hoofdargumentatie die ten grondslag ligt aan regeltoepassing.
5. Deze worden respectievelijk aangeduid als het taalkundige, het teleologische en het systematische argument. Wanneer het taalkundige argument regelomkering ondersteunt, wordt met dit argument een beroep gedaan op de formulering van de regel, namelijk wanneer deze woorden bevat als 'slechts' of 'alleen' of wanneer deze een negatie bevat in de rechtsfeitomschrijving of in het rechtsgevolg. Ook een gedetailleerde opsomming wordt geacht een aanwijzing te zijn dat de wetgever het rechtsgevolg exclusief aan de opgesomde feiten wilde verbinden, omdat deze als een limitatieve opsomming kan worden opgevat. Met het teleologische argument wordt een beroep gedaan op het doel van de regel. Met het systematische argument wordt een beroep gedaan op de plaats die de regel inneemt in het wettelijke systeem. Aan deze drie argumenten moet mijns inziens het beroep op de wetsgeschiedenis worden toegevoegd, omdat de kamerstukken van de totstandkoming van de wet (juist) ook kunnen worden gezien als bron voor het achterhalen van de bedoeling van de wetgever.
6. En dan heb ik nog niet eens alle verzwegen argumenten geëxpliciteerd. Deze niet-geëxpliciteerde argumenten kunnen uiteraard ook in twijfel getrokken worden.
7. De Hoge Raad gaat hier evenwel – onbeargumenteed – niet in mee en constateert dat “[...] een grond voor dit betoog in die wet niet valt te onderkennen.” Advocaat-generaal Eggens geeft wel argumenten voor dit standpunt. Volgens hem kan er in het concrete geval alleen sprake zijn van beperkt openbaar maken als het verspreiden van tijdschriften zónder dat een verbodsclausule op de frontpagina al een verdere openbaarmaking zou zijn. Omdat dat laatste niet zo is (op grond van de omkering van artikel 12 lid 1 sub 2), is het eerste ook niet zo, want dat zou aan ‘openbaar maken’ een betekenis geven die in strijd is met de Auteurswet (zie ook Pfeffer, 1973).
8. In mijn proefschrift [te verschijnen] bespreek ik ook kritiekmogelijkheden die horen bij de overige elementen van het model.

Literatuur

- Cohen Jehoram, H. (1961). Leeszegel, Büchereitantieme, Lending Rights. *Nederlands Juristenblad*, 36(16), 344-346.
- Diephuis, G. (1869). *Het Nederlandsch Burgerlijk Regt, 1e deel*. Groningen: Wolters.

- Eemeren, F. H. van & Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, communication and fallacies. A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van & Grootendorst, R. (2000). *Kritische discussie*. Amsterdam: Boom.
- Hirsch Ballin, E.D. (1955). Het uitsluitend recht tot openbaarmaking van een werk. *Nederlands Juristenblad*, 30(32), 713-720.
- Kloosterhuis, H. (2002). *Van overeenkomstige toepassing. De pragma-dialectische reconstructie van analogie-argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Pfeffer, H. (1973). *Kort commentaar op de auteurswet 1912*. (2e geheel herziene en door S. Gebrandy bijgewerkte druk). Haarlem: De Erven Bohn.
- Spoor, J.H. (1976). *Scripta manent. De reproductie in het auteursrecht*. Groningen: Tjeenk Willink.